

I. I. Жовта

ORCID: 0000-0002-6620-8272

*Національний технічний університет України «Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

I. Zhovta

*National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic
Institute»*

**ПОСТАТЬ КЕРІВНИЦІ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ
ВИХОВАНОК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У
XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

**The Figure of the Head-Teacher in the Daily Life of the Girls of the Kyiv
Institute of Noble Girls in the 19th — Early 20th Cent.**

У статті розглядається постать керівниці в повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — на початку XX ст. Детально проаналізовано права і обов'язки керівниць, їхні умови праці. Показано, як директорки виховували інституток та чому їх навчали, як забезпечували дівчат необхідними умовами проживання в цьому закладі та як наглядали за їхнім здоров'ям. Також увагу приділено відносинам директорок з персоналом і їхньому життю поза межами інституту.

Ключові слова: керівниця, Київський інститут шляхетних дівчат, інститутка, жіноча освіта, історія повсякдення, мікроісторія.

The paper explores the figure of the head-teacher in education and everyday life of the girls of the Kyiv Institute of noble girls in the 19th — early 20th cent. who played an important role in the upbringing of the young generation of women and the functioning of one of the largest boarding schools in the Ukrainian lands of Russian Empire. The role of the head-teacher has been understudied in modern Ukrainian and foreign historiography. This issue is only partially mentioned in the context of schools as institutions and the daily life of their students. The author uses general scientific and historical methods. At the centre is a micro-historical approach, which will allow, due to the reduction of the scale, to analyse in detail the experience of head-teachers and their relationships with the staff of the institute and its girls. The focus of the study is to present headmistresses, their relationships, and rights, with a detailed description of their working conditions, including accommodation, meals, and salaries. The priority was to analyse what they had to do according to the statutes and instructions and to understand what they did at their work practically. Particular attention is paid to the relations with the staff of the institution, especially to their influence on the selection and dismissal of colleagues, to the social life outside the institution including attending various events. Also, important emphasis is made on the participation of headmistresses in the education of the girls and their general upbringing. It is concluded that the head-teachers provided the girls with clothes and tried to partially improve their living conditions. The author made a conclusion that headmistresses cared for sick children and received information about the health of class ladies. However, the head-teachers paid less attention to the nutrition of the students and physical exercises, which had a negative impact on the health of the girls.

Keywords: head-teacher, Kyiv Institute of Noble Girls, a girl of the institute, women's education, history of everyday life, microhistory.

У Російській імперії XIX — першої третині XX ст. інститутами

шляхетних дівчат керували жінки дворянського походження. Не був винятком і заклад, заснований у Києві 1838 р. Саме на плечі керівниць було покладено місію виховувати молоде покоління дівчат, які були б хорошими дружинами й матерями підданих Російської імперії. Керівниці мали не тільки забезпечувати стабільне функціонування інституту як закладу, але й дбати про комфортне проживання дівчат. На жаль, самі директорки не залишили про себе і свою роботу спогадів, а їхні робочі листи лише подекуди дають змогу простежити їхні риси характеру чи здібності, а також розкрити (бодай частково) деталі їхньої діяльності на посаді керівниць інституту шляхетних дівчат. Тому в нашому дослідженні ми прагнемо реконструювати досвід праці керівниць на прикладі однієї інституції, а саме Київського інституту шляхетних дівчат, і їхні відносини з вихованками в буденному житті, те, як вони виховували, навчали, облаштовували простір, стежили за одягом, харчуванням і здоров'ям підопічних. У фокусі дослідження — зіставлення того, як директорки повинні були виконувати свої зобов'язання щодо інститутів та як це робили насправді.

Історії Київського інституту шляхетних дівчат як закладу присвячено низку доробків, але найкращою досі залишається робота М. М. Захарченка «История Киевского института благородных девиц, 1838–1888 г.» (Захарченко, М. 1889), яка містить великий масив зібраних фактичних матеріалів про функціонування цієї жіночої школи й багато свідчень про діяльність колективу, а також суб'єктивні оцінки автора про постать і роботу керівниць. Серед робіт, присвячених жіночій освіті, зокрема інститутам шляхетних дівчат, варто виокремити праці Т. В. Сухенко (Сухенко, Т. 2000), В. А. Добровольської (Добровольська, В. 2009), К. А. Кобченко (Кобченко, К. 2017) та ін. На сучасному етапі все більше розвідок відходить від дослідження жіночих шкіл як інституцій, а все більше торкається проблем життя, орієнтирів інститутів або ж колективу жіночих шкіл. Найвагомішими дослідженнями є праці В. В. Пономарьової про харчування (Пономарева, В. 2016), одяг (Пономарева, В. 2017, 2018), гімнастику (Пономарева, В. 2015), книги

вихованок (Пономарева, В. 2021), про викладачів закритих жіночих інститутів Відомства закладів імператриці Марії (Пономарева, В. 2019), які більше стосуються Москви чи Санкт-Петербурга, а також Ю. М. Хохлової (Хохлова, Ю. 2012), яка досліджує проблеми типології вихованок, а також деякі аспекти їхніх навчання й міжособистісної комунікації. В українській історіографії цікавою є стаття М. Р. Чорної (Чорна, М. 2018) про нагляд за моральністю в школах Києва, де увагу приділено поведінці інституток. Директоркам, особливо їхній ролі в повсякденні й формуванні світогляду інституток, не присвячено жодного масштабного дослідження в українській чи зарубіжній історіографії.

Мета цієї статті — розкрити постать керівниць у вихованні та буднях дівчат Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. Для вирішення цієї мети дамо відповідь на такі дослідницькі запитання. Яку роль на практиці відігравали директорки у повсякденні дівчат? Наскільки прописані обов'язки керівниць щодо вихованок виконувалися в інститутському житті? В цій статті ми не розглядаємо постать керівниць через гендерний аспект. У перспективі — детальніше дослідження ролі жінок, які змогли на той час зробити успішну кар'єру в освіті, та їхнє усвідомлення своїх здобутків.

Складовою джерельної бази дослідження є широкий масив документів. Серед них — Статут Київського інституту шляхетних дівчат (1834 р.)²³⁸, Інструкція керівницям навчальних закладів Відомства закладів імператриці Марії (1847 р.)²³⁹ та Статут Відомства закладів імператриці Марії (1855 р.)²⁴⁰, де окреслюються права та обов'язки керівниць, сфера їхньої діяльності. Також використано діловодну документацію інституту, де показано, як на практиці працювали керівниці. Не менш важливі спогади-твори випускниць Київського

²³⁸ Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 135–146.

²³⁹ Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург: Штремер, 1884. С. 76–81.

²⁴⁰ Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург: Штремер, 1884. 346 с.

інституту шляхетних дівчат М. М. Воропанової²⁴¹ й Н. А. Королевої²⁴², які описують життя в цій школі, наголошуючи на буденних практиках і згадуючи директорок. Уявлення про керівниць можна віднайти у спогадах тогочасних громадських і релігійних діячів, зокрема настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря Порфирія Успенського²⁴³ та художника Михайла Нестерова²⁴⁴, які безпосередньо контактували з директорками та мали суб'єктивні судження про них.

В роботі використано загальнонаукові й історичні методи. В основі дослідження — мікроісторичний підхід, який дає змогу через зменшення масштабу аналізу детальніше реконструювати досвід роботи керівниці в закритій жіночій школі та її взаємодії з працівниками та вихованками Київського інституту шляхетних дівчат, адже, за висловлюванням відомого історика Жака Ревеля, кожен досвід є складним і вписується в найбільшу кількість різних контекстів (Ревель, Ж. 1996). Можемо додати, що кожен досвід роботи керівниць інституту є унікальним, бо відбувався в різний проміжок часу, в період різних соціально-економічних і культурних змін, та залежав від особистісних якостей.

Керівницями Київського інституту шляхетних дівчат були дворянки, переважно вдови, з дітьми або без (Захарченко, М. 1889, с. 110). В офіційних документах не зазначено, за якими критеріями підбирали директорок, але можна стверджувати, що в них були хороші соціальні зв'язки (наприклад, М. П. Нілова була родичкою відомого в часи Катерини II співака Г. Р. Державіна (Захарченко, М. 1889, с. 34)). Не кожна з керівниць мала досвід роботи в жіночому закладі. Однак є свідчення, що на прохання імператриці М. П. Нілова відвідувала кілька інститутів відомства для ознайомлення з їхньою роботою²⁴⁵. Деякі директорки, як М. А. Коновніцина та Л. К. Ернст, працювали

²⁴¹ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Составление, подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 237–261.

²⁴² Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.

²⁴³ Успенский П. Книга бытия моего. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1902. 608 с.

²⁴⁴ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. Москва, 2006. 587 с.

²⁴⁵ Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва). Ф. 144. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26.

відповідно в Рязанській маріїнській жіночій гімназії (Балакшина, Ю. 2014) і Саратовському інституті шляхетних дівчат²⁴⁶, тому мали певні уявлення про те, як керувати подібним закладом. Серед керівниць цього закладу була одна з найвідоміших тогочасних письменниць А. А. Родзянко (Барсова, Л. 1982, с. 9).

У директорки були власна повністю умебльована (низка меблів виготовлялися з горіхового дерева) квартира в приміщенні інституту²⁴⁷, в якій проводилися ремонти за інститутські кошти²⁴⁸. Також виділялися гроші на харчування директорок і навіть на екіпаж для них. Показовим було звернення П. М. Нілової, яка не могла багато ходити пішки, до тогочасного генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. При цьому попередні коні, куплені за її власні заощадження, були надто старими, а член ради з господарської частини міг виділити лише 150 руб. сріблом, чого бракувало. Тому для задоволення власних потреб директорка просила про покупку коней у самого генерал-губернатора²⁴⁹.

Заробітна плата директорок була найвищою серед усіх працівників і 1852 р. становила 860 руб. сріблом, ще 250 руб. сріблом виділялося на харчування. Через 10 років зарплата зросла — керівниця отримувала 2393,55 руб. сріблом²⁵⁰. Зміни в зарплаті, за нашими міркуваннями, відбулися через фінансову реформу в Російській імперії 1861 р. (Земцов, А. 2001, с. 33). За штатним розкладом 1866 р. директорці нараховували 1200 руб. сріблом і додатково платили таку саму суму на утримання, разом 2400 руб. У другій половині XIX ст. для керівниці влаштували окремий сад, який вона могла використовувати для власних потреб (Захарченко, М. 1889, с. 51–52, 73, 75). Таким чином, для керівниці створювали достатньо хороші умови проживання і праці, а її соціальний статус давав підстави отримувати певні пільги для

²⁴⁶ Пыпина Е. Беседы о прошлом: (Рассказы Е. Н. Пыпиной в записях Н. М. Чернышевской). Саратов, 1983. С. 83.

²⁴⁷ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 18 зв.

²⁴⁸ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 1.

²⁴⁹ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 258 зв.

²⁵⁰ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 10.

комфортного життя.

Навчально-виховна сфера. Перед тим як перейти до ролі директорок в освітньому процесі, варто сказати кілька слів про виховання директорок-дворянок. У першій половині XIX ст. у дворянському середовищі Російської імперії (говоримо про неукраїнські землі, бо керівниці походили з російської території) виховання і навчання юних дворянок полягало в умінні говорити французькою, грати на фортепіано, співати, легко танцювати, знати, як влаштовано господарство (в будинку і в маєтку), бути розвиненою розумово і морально (щоб відповідно виховати дітей) (Шокарева, А. 2016, с. 45–48). Як простежимо далі, керівниці дотримувалися цих принципів під час навчання інституток.

В інструкції керівницям жіночих навчальних закладів 1847 р. Відомства закладів імператриці Марії вказувалося, що керівниця мала стежити за заняттями вихованок, щоб вони належно слухали вчителів і виконували завдання. У цьому їй повинні були допомагати класні дами. Керівниця мала стежити за вивченням іноземних мов і читанням схвалених з її боку книг у вільний час²⁵¹. Тому не дивно, що дівчата часто читали французькі романи, які полюбили й самі керівниці. Згадаймо Ольгу з «Хмар» І. Нечуя-Левицького, яка була змальована типовою інституткою, котра поділяла любов до читання саме такого різновиду літератури, тож їй важко давалися наукові книги²⁵². Щодо вивчення мов, то до цього в інституті ставилися дуже сумлінно, так само й до манер (Zhovta, I. 2020, р. 307). Ще велика увага була спрямована на музичні заняття. П. М. Нілова у листі до генерал-губернатора Бібікова просила повернути на посаду вчителя музики Ванку, який був справжнім професіоналом, бо інші педагоги були менш компетентні. Своє рішення керівниця підтверджувала тим, що в суспільстві того краю цінувалися музичні здібності²⁵³.

²⁵¹ Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург: Штремер, 1884. С. 77.

²⁵² Нечуй-Левицький І. Хмари: повість. Київ: Знання, 2016. С. 228.

²⁵³ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 258 зв.

Під безпосереднім контролем керівниці перебували практичні заняття з рукоділля та з домашнього господарства. Щодо рукоділля, то рівень навчання з цього предмету не був високий (Zhovta, I. 2020, p. 307). Про це згадувала вихованка інституту М. М. Воропанова, яка навчалася в інституті у другій половині XIX ст. і не здобула будь-яких знань. Часто дівчата просто імітували роботу: «...изучалось еще рукоделие, но мало кто в нем успевал... Мы на уроках рукоделия что-то якобы шили, опять распарывали, переделывали, но ни одной цельной вещи не выходило из наших рук. Кто не хотел шить, мог только держать иголку в руках и ничего не делать»²⁵⁴. Одна з інститутських вихованок, що навчалася у першій третині XX ст., Н. А. Королева у романі-автобіографії «Без коріння» згадала, як дівчата просили одну зі служниць допомогти їм із шиттям для підготовки до уроку рукоділля²⁵⁵. Однак знаходимо інформацію, що вибрані роботи вихованок з рукоділля здобули відзнаки на XVI Всеросійській промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді 1896 р., а саме: диплом II ступеня і срібну медаль «за хорошее исполнение образцов шитья»²⁵⁶. Тобто не всі дівчата погано вправлялись у рукоділлі.

Чергування на кухні (не були в розкладі предметів) практикувались у старших класах. Дівчата випікали тістечка та інші страви²⁵⁷. В «Хмарах» І. Нечуя-Левицького є інформація про те, що після закінчення Київського інституту шляхетних дівчат випускниця Ольга не надто добре вміла готувати їжу²⁵⁸. Тому можна прийти до висновку, що заняття, якими опікувались керівниці, вихованки нерідко виконували на неналежному рівні й не отримували необхідних знань та навичок. Вочевидь, це було зумовлено і тим, що директорки були завантажені справами, пов'язаними з управлінням

²⁵⁴ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 258.

²⁵⁵ Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). С. 163–164.

²⁵⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 624. Спр. 174. Арк. 53.

²⁵⁷ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 246–247.

²⁵⁸ Нечуй-Левицький І. Хмари: повість. Київ: Знання, 2016. С. 119.

інститутом.

У Статуті Відомства імператриці Марії 1855 р. зазначалося, що керівниця опікується моральним і фізичним вихованням інституток²⁵⁹. Щодо першого виду опіки, то в інструкції керівницям жіночих навчальних закладів 1847 р. детально пояснювалось, якими методами директорки повинні виховувати дівчат: повчання, нагляд, заохочення, покарання і особистий приклад вихователюк. Суть повчання полягала у плеканні любові до Бога (релігійний аспект), а також у дотриманні правил моральності. На першому аспекті зупинимося детальніше. Керівниця інституту повинна була слідкувати за щоденною молитвою вихованок, намагатися бути присутньою під час цього ритуалу. Також до її обов'язків входив нагляд за тим, як вихованки відвідують церкву під час недільних і святкових богослужінь²⁶⁰. Л. А. Ярцова зазначала, як М. П. Нілова плекала любов і повагу до релігії в серцях дітей, вказуючи, що директорка щонеділі відвідувала храм спочатку з католичками, в яких служба починалася раніше, а потім із православними²⁶¹. Припускаємо, що інформацію, яку написала Л. А. Ярцова, вона або чула від керівниці, або взяла з власних спостережень. Імовірно, обоє були знайомі й спілкувалися, бо їх поєднували родинні відносини з Г. Р. Державіним, до того ж Л. А. Ярцова 1849 р. приїхала в Київ²⁶². У спогадах вихованки Київського інституту шляхетних дівчат М. М. Воропанової знаходимо багато інформації, як дівчат виховували в релігійній атмосфері (інститутки молилися, відвідували храми, читали релігійну літературу) і як їм прищеплювали християнські цінності. Дівчата відвідували найбільші в Києві православні осередки, зокрема Києво-Печерську лавру і Михайлівський Золотоверхий монастир²⁶³. На шпальтах «Киевских епархиальных ведомостей» можна зустріти багато інформації про

²⁵⁹ Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург: Штремер, 1884. С. 17.

²⁶⁰ Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург: Штремер, 1884. С. 76–77.

²⁶¹ Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. Санкт-Петербург: М. О. Вольф, 1859. С. 135.

²⁶² Любовь Аникитишна Ярцова (1794–1876) // Litmind. URL: <http://www.litmind.ru/milits-608-1.html>.

²⁶³ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 247, 251.

візити до інституту і проведення літургій в інститутській церкві за участі митрополитів та інших відомих церковних діячів²⁶⁴.

Незважаючи на це, Порфирій Успенський, тогочасний вікарій Київської єпархії і за сумісництвом настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря, скаржився на низький рівень релігійності в інституті й викладання Закону Божого, а ще на інститутський персонал, зокрема на керівниць. Наведемо фрагмент, де настоятель оцінив рівень релігійності у трьох директорок інституту як низький: «Начальница девичьего института Голубцова... не могла дать им глубоко-религиозного настроения, потому что сама не имела его. Когда она была тяжело больна и лежала на смертном одре, тогда классные дамы и пепиньерки читали ей французские романы... Преемница ее, Швидковская, баба стройная, полная, красивая, румяная, признавалась мне, что она в Бога верует, а в бессмертии души своей сомневается. Хороша воспитательница девочек!.. После нее начальствовала бывшая томская губернаторша Аделаида Родзянко, — ни рыба ни мясо»²⁶⁵. Безперечно, настоятель був дуже релігійною особою, тому з його боку директорки здавалися менше воцерковленими, ніж повинні були. Ми також не можемо стверджувати про високий рівень набожності директорок, адже керівниці інституту були дворянками, а в першій половині XIX ст. ставлення тогочасних дворян до релігії було неоднозначним, деякі вірували, а інші ні (Шокарева, А. 2016, с. 86). За дослідженням В. А. Веремєнко, в другій половині XIX — початку XX ст. у дворянських сім'ях, релігійному вихованню або не приділяли уваги, або ж воно було формальним, тобто полягало суто в дотриманні релігійних практик (Веремєнко, В. 2015, с. 113). І ми спостерігаємо, що керівниці сліdkували за тим, аби дівчата виконували всі релігійні ритуали, але, вочевидь, не намагалися прищепити глибинну любов до віри.

Директорка інституту повинна була контактувати з вихованками, щоб

²⁶⁴ Посещение средних учебных заведений города Киева преосвященным Сергием, епископом Уманским // Киевские епархиальные ведомости. 1901. № 12. С. 587; Киевские епархиальные ведомости. 1903. № 15. С. 430.

²⁶⁵ Успенский П. Книга бытия моего. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1902. С. 188.

знати про їхню поведінку та помисли²⁶⁶. Вихованкам повинні були «внушити» відданість Престолу і батьківщині, любов і повагу до батьків, вдячність наставникам і благодійникам, сумлінне виконання обов'язку в сім'ї, тобто бути хорошими дружинами й матерями. Керівниці мали прищеплювати їм такі риси як лагідність, скромність, благородність і працьовитість²⁶⁷. Слід зауважити, що інститути шляхетних дівчат створювалися під покровительством імператриці та імператора, тож у залі урочистостей Київського інституту висіли два великих портрети монархів, а імператорська родина, приїжджаючи в Київ, завжди навідувалися до цієї школи (Захарченко, М. 1889, с. 28, 55). Тому й виховували інституток у дусі імперського патріотизму. Щодо зазначених рис, нам важко перевірити, чи вдалося керівниці або її помічницям прищепити дівчатам ці чесноти. Адже написані спогади чи твори недостатньо розкривають це питання.

Керівниця мала бути для дівчат прикладом у всьому і проявляти до них материнські почуття. І, якщо поглянути на постаті директорок Київського інституту шляхетних дівчат, то можна простежити в них деякі спільні риси характеру. Більшість керівниць були добрими й ставилися до вихованок з материнським почуттям²⁶⁸. Так, до прикладу, громадські діячі Російської імперії згадували про першу директорку інституту П. М. Нілову, яка була жінкою «высокого ума и необыкновенной доброты».²⁶⁹ М. М. Захарченко розповів про те, що, незважаючи на її зверхність («патриархально-барское наружное обращение»), притаманну дамам XVIII ст., вона мала «симпатичную, добрую, исполненную редкого здравого смысла натуру», і її вихованки любили за материнську душу (Захарченко, М. 1889, с. 34). Наступну директорку інституту Є. Д. Голубцову випускниця інституту М. М.

²⁶⁶ Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 142.

²⁶⁷ Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург: Штремер, 1884. С. 76.

²⁶⁸ Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург: Штремер, 1884. С. 76.

²⁶⁹ Державин Г. Сочинения. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1869. С. 114.

Воропанова описала як гуманну, добру, делікатну особу, підкресливши, що, на противагу класним дамам, «доброта, сердечность и заботливость начальницы были действительно трогательны...»²⁷⁰. Подібну інформацію знаходимо і про інших керівниць, зокрема про А. А. Родзянко (Барсова, Л. 1982, с. 9) та М. А. Коновніцину²⁷¹.

Одним з обов'язків керівниці інституту було пильно стежити за поведінкою вихованок із протилежною статтю. В одному з листів (15.03.1907) до свого сина Гната В. С. Житецька, дружина відомого інтелектуала та мовознавця П. Г. Житецького, описувала «шуры-муры» знаменитого українського композитора М. В. Лисенка і однієї вихованки інституту. На той момент митцю було 68 років, а дівчині — 17. Між ними розпочалося любовне листування, про яке дізналася керівниця цього закладу. Вона звільнила М. В. Лисенка з посади вчителя музики, незважаючи на його статус відомої особи і хорошого викладача²⁷².

Якими способами керівниці заохочували вихованок, достеменно невідомо. Про це ніхто з досліджених на сьогодні інституток не згадав. А от про те, як карали, збереглося багато інформації. Виконавцями покарань були класні дами. Покарання в Київському інституті шляхетних дівчат були реакцією на порушення інститутських правил. До таких можна віднести: відставання в навчанні, порушення норм тогочасної моральності, шум під час занять і прогулянок, погане ставлення до персоналу закладу, псування майна, тощо. Основна увага спрямовувалася на зміну поведінки винної дівчини шляхом морального тиску на неї. Найтяжчими видами покарань для панянок були ті, які позбавляли їх зустрічі з рідними чи зменшували час перебування вдома, а також публічні, що сильно впливали на невинних інституток. Фізична кара в Київському інституті шляхетних дівчат не застосовувалася (Жовта, І. 2021, с. 25–26). Своєрідним покаранням, яке безпосередньо застосовувала

²⁷⁰Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 256.

²⁷¹ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. Москва, 2006. С. 235.

²⁷² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 47530. Лист В. С. Житецької до свого сина Гната від 15.03.1907. Арк. 1–1 зв.

одна з керівниць інституту, було позбавлення права винної вихованки попрощатися з нею і поцілувати їй руку (Захарченко, М. 1889, с. 35). Але такий вид кари застосовувала лише одна директорка, інші користувалися загальноприйнятими видами покарань, які існували протягом усього функціонування інституту.

Фізичне виховання на практиці полягало в прогулянках вихованок. Гімнастика як предмет вводилася в інститутах Російській імперії повільно. Директорка П. М. Нілова заохочувала дівчат до прогулянок²⁷³. Дівчата прогулювалися щодня, але просто ходили, не дозволялося бігати²⁷⁴. Н. А. Королева згадувала, що в період ожеледиці (кінець зими — початок весни) дівчата залишались у стінах закладу²⁷⁵. Таким чином, можна простежити, що керівниці приділяли недостатньо уваги фізичним вправам у Київському інституті.

Нагляд за житловими умовами, харчуванням і одягом. За облаштування умов проживання вихованок в інституті відповідали працівники господарського сектору. Про це, зокрема, свідчать офіційні документи. Однак знаходимо випадки, коли керівниці намагалися покращити середовище, в якому навчались і відпочивали вихованки. Показовою була реконструкція, за ініціативою директорки Л. К. Ернст, літньої галереї, яку до того мало відвідували інститутки, і там переважно зберігалися старі меблі. Однак після ремонту це стало улюбленим місцем дівчат під час літніх занять (Захарченко, М. 1889, с. 51). І директорка в першу чергу сприяла цьому.

Харчування теж відносилося до обов'язків керівниці, але забезпечення продуктами було прерогативою працівників господарської частини. В другій половині ХХ ст. у документах Відомства закладів імператриці Марії вказувалося, скільки страв повинні їсти вихованки, а ознаками цих страв були свіжість, простота і достатня кількість споживання. Грошей, які виділяли на

²⁷³ Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. Санкт-Петербург: М. О. Вольф, 1859. С. 135.

²⁷⁴ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 238.

²⁷⁵ Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). С. 63.

харчування, завжди не вистачало, тому зменшували порцію (Пономарева, В. 2016, с. 126, 128). Тож дівчата недоїдали. Їжа, за спогадами М. М. Воропанової, була несмачною: «Обед наш состоял из трех жиденьких блюд, завтрак — из двух холодных. Все, что нам ни подавали, мне показалось несытно и невкусно»²⁷⁶. Часто дівчата знаходили в їжі різні залишки комах, це особливо стосувалося смоленського пирога: «В начинке не раз находили запекшихся мух, их ножки, крылья и т. д.»²⁷⁷. Таким чином, за харчуванням вихованок, принаймні за тим, як із придбаних продуктів готували страви, не було дбайливого спостереження з боку директорок закладу.

Керівниці за статутом повинні були стежити за зовнішнім виглядом вихованок²⁷⁸. Не дивно, що Порфирій Успенський зазначав, що одна з директорок інституту добре «выпрямляла и причесывала» дівчат²⁷⁹. У звітах класних дам про поведінку дівчат багато інформації про те, що дівчата отримували покарання, якщо робили заборонені зачіски²⁸⁰. М. М. Воропанова згадала, як вони доглядали за пелеринками, щоб вони не пом'ялися²⁸¹. Тобто в інституті був суворий контроль керівниць за зовнішнім виглядом і передбачалася кара за порушення.

Керівниці також опікувалися одягом і взуттям вихованок. Переважно в Російській імперії, зокрема Києві, на одяг, білизну та взуття для однієї інститутки виділяли від 35 до 38 руб. сріблом. Для вихованок вбрання шили з таких тканин як коленкор, люстрин, мадаполам, ланкорд, полотно і ластик тощо (Пономарева, В. 2017, с. 137). Уніформа вихованки Київського інституту шляхетних дівчат на 1904 р. складалася з гладенької спідниці з великою складкою позаду, напіввідкритого бюстгальтера з застібкою спереду,

²⁷⁶ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 245.

²⁷⁷ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 245.

²⁷⁸ Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 142–143.

²⁷⁹ Успенский П. Книга бытия моего. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1902. С. 188.

²⁸⁰ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 953. Арк. 1.

²⁸¹ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 249.

короткого гладенького рукава, який прив'язується тасьмою до пройми рукава, пелеринки з відкладним комірцем і бантиком та закритого фартуха (Пономарева, В. 2018, с. 135). На практиці можна простежити, як директорки підбирали одяг для інституток, котрі вступили до закладу. До прикладу, можна навести розрахунок на виготовлення постільної білизни для школи й лазарету, одягу та взуття для інституток, який зробила П. М. Нілова за 1842 р., де перелічено, на її думку, всі необхідні речі для дівчаток — сорочки, корсети, пелеринки, косинки, нічні чепчики, спідниці, капці, носовички, тощо з зазначенням тканин і сум на пошиття. Також ця керівниця просила виділити їй 2000 руб. сріблом на виробництво і писала, що розпоряджатиметься виділеними сумами дуже ощадливо. Кошти надала інститутська рада²⁸². Також керівниці надавалися звіти речей, які здавали вихованки²⁸³. Це, в свою чергу, давало їй змогу орієнтуватись у необхідності додаткових закупок.

Керівниці інституту настільки опікувалися станом речей і взуття вихованок, що за їхнє зіпсування було достатньо суворе привселюдне покарання. За стоптані черевики вихованку ставили перед чорним столом у самих панчохах, а черевики ставили на столі. Ця кара дуже впливала на інших дівчат (Жовта, І. 2021, с. 23–24). Таким чином, керівниці приділяли велику увагу забезпеченню вихованок одягом і його носінню.

Відносини з колективом. За Статутом Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. директорка цього закладу опікувалася внутрішнім управлінням та наглядом за працівниками. Основними її обов'язками були збереження порядку та благоустрою в домі; спостереження за поведінкою працівників інституту, щоб їхні дії не суперечили тогочасним нормам моральності та державній політиці²⁸⁴.

Л. А. Ярцова згадувала, як керівниця інституту П. М. Нілова залучала професорів Університету Св. Володимира до викладання в інституті²⁸⁵. Однак

²⁸² Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 24 зв., 29, 90, 126.

²⁸³ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 23.

²⁸⁴ Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 142–143.

²⁸⁵ Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. Санкт-Петербург: М. О. Вольф, 1859. С. 135.

ми переконані, що це стало заслугою інспекторів класів, які за сумісництвом були професорами цього вищого навчального закладу, спочатку М. Д. Іванішева, а згодом його наступника В. Я. Шульгіна (Zhovta, I. 2020, p. 306). Згадана П. М. Нілова, за словами викладача Університету Св. Володимира О. В. Романовича-Славатинського, перешкоджала продуктивній роботі в інституті М. Д. Іванішева (Романович-Славатинский, О. 1876, с. 100).

Безсумнівним фактом є те, що керівниці інституту впливали на вибір і звільнення учителів. Були випадки, коли викладачі Університету Св. Володимира покидали посаду інститутського вчителя через непрості відносини з керівницею інституту. Натяк на це знаходимо у двох листах професора університету Св. Володимира і за сумісництвом учителя Закону Божого дівочої школи Н. А. Фаворова до свого друга П. Г. Лебединцева. У першому листі священник писав про знайомство з новою керівницею (В. В. Швідковською), про її «безтактність» і про те, що не знає чи «зійдеться» з нею. Потім професор зазначив, що до числа «выбывающих з Института прибавляется и Шульгин, подавший прошение о увольнении»²⁸⁶. В іншому листі Н. А. Фаворов описав керівницю інституту як дуже дивну особу і знову вжив слово «безтактно» щодо її поведінки. А потім написав — з інституту всі розбігаються²⁸⁷.

Показовим є також випадок, пов'язаний із директоркою Є. Д. Голубцовою, київським митрополитом Філаретом (Амфітеатровим) і М. Ф. Дашкевичем, що був законовчителем в інституті. Керівниці інституту не подобалося, що М. Ф. Дашкевич розмовляв українською мовою з працівниками цього закладу, і вона хотіла його замінити. Однак митрополит Філарет, що дуже любив українську, не погодився з цим і залишив М. Ф. Дашкевича на посаді (Макаров, А. 2005, с. 763). Негативне ставлення керівниці до української мови додатково свідчить про те, що інститут

²⁸⁶ Письмо профессора Университета Св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. 11 апреля 1871 года // Киевская старина. 1901. № 11. С. 198.

²⁸⁷ Письмо профессора Университета Св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. 4 мая 1871 года // Киевская старина. 1901. № 12. С. 347.

шляхетних дівчат був одним з освітніх осередків русифікації.

Помічницями керівниць у догляді та нагляді за вихованками були класні дами, які постійно перебували з дівчатами. Хороше ставлення керівниці інституту до деяких класних дам, за нашими припущеннями, давало можливість останнім зробити успішну кар'єру в майбутньому. Ми маємо приклади того, що класні дами при Є. Д. Голубцовій, яка займала авторитетні позиції в суспільстві — А. Спаська, Н. Полякова, А. Матвєєва, А. Сенаторська, Ю. Гедеонова — стали головними доглядачками та директорками при інших навчальних осередках, таких як Києво-Фундуклеївська, Києво-Подільська гімназії та Київське єпархіальне училище. Навряд чи вони могли влаштуватися на такі посади без схвального відгуку колишнього роботодавця (Жовта, І. 2020, с. 31–32).

Якщо класні дами були в хороших відносинах з керівницею інституту, то остання допомагала з їхніми побажаннями. Підтвердженням цього може слугувати те, що класна дама Є. П. Васильєва відвідала видатного російського художника М. В. Нестерова, щоб подивитися його картину «Свята Русь». Ця зустріч відбулася за посередництва тогочасної директорки М. А. Коновніциної, що була подругою митця, і попросила про це його²⁸⁸. Пізніше художник з класною дамою побралися. Якщо робочі відносини між директоркою і класною дамою не склалися, то останню чекало звільнення. Показовим було звільнення 1845 р. з інституту класної дами Альм. Прохання подала директорка П. М. Нілова, яка аргументувала, що Альм не справляється з обов'язками. Хоча в архівних документах можна побачити, що 1844 р. ця класна дама отримала винагороду 50 руб. сріблом за службу. Як бачимо, за рік відносини між жінками змінилися не на краще²⁸⁹.

Таким чином, керівниці активно контактували з персоналом інституту, впливали на вибір і звільнення колективу цієї жіночої школи, особливо в тих питаннях, які безпосередньо стосувалися проживання і навчання інституток.

²⁸⁸ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. Москва, 2006. С. 291–292.

²⁸⁹ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 1, 6.

Соціальне життя поза інститутом. Керівниці інституту брали активну участь у житті Києва, відвідуючи різні заходи. Про один цікавий випадок згадав М. К. Чалий, педагог і громадсько-культурний діяч. Він відзначив, що директорку інституту Є. Д. Голубцову і пепінсьерок було запрошено на диспут, коли відомий професор А. І. Селін і за сумісництвом колишній учитель інституту захищав дисертацію на ступінь доктора слов'янської філології. Доповідач сказав «что-то не совсем приятное для слуха дам», на жаль, важко встановити що саме. І після диспуту тогочасний генерал-губернатор Д. Г. Бібіков підійшов до керівниці й запитав, чи сподобався їй диспут. Є. Д. Голубцова відповіла, що, якби знала, що говоритимуть про такі непристойні речі, то не привела б дівчат. Через тиждень Д. Г. Бібікову принесли подання міністру про затвердження докторського ступеня А. І. Селіна, і згадавши слова керівниці, той запитав, де ще викладає професор. Коли він дізнався про вчительську діяльність у Другій чоловічій гімназії, то наказав його звідти звільнити²⁹⁰. Тобто директорки спостерігали за роботою інших освітніх жіночих закладів і запрошення їх відвідати різні заходи свідчило про пошану в суспільстві.

Медичний догляд і фізичне виховання. Одним із багатьох обов'язків, який стосувався безпосередньо вихованок, було спостереження керівниці за їхнім здоров'ям. Порфирій Успенський наголосив, що інститутки мали менш здоровий вигляд (були блідими), ніж інші вихованки київських жіночих шкіл²⁹¹. Погіршував здоров'я дівчат і їхній одяг, який, за дослідженням В. В. Пономарьової, був важким і перешкоджав нормальному фізичному розвитку. Йдеться про носіння корсетів, які змінювали у XIX — початку XX ст., щоб полегшити вплив на фізичний стан вихованок закладів Відомства імператриці Марії (Пономарева, В. 2018, с. 125–126). Тому не дивно, що інститутки дуже часто непритомніли, за спогадами Н. А. Королевої²⁹².

²⁹⁰ Чалий М. Воспоминания // Киевская старина. 1894. №. 10. С. 18–19.

²⁹¹ Успенский П. Книга бытия моего. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1902. С. 187.

²⁹² Королева Н. Твори. 3-тє вид. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). С. 160–161.

Ускладнювали ситуацію і незбалансоване харчування, а також недоїдання, про яке вже зазначалося.

Не менш важливим моментом було, що фізичні заняття (гімнастика) були офіційно затверджені як предмет лише в кінці XIX ст., а їх запровадження повільно відбувалося протягом наступного століття (Пономарева, В. 2015, с. 91). І якщо подивитися на медичний звіт за 1861 р., то того року інститутський лазарет відвідали всі вихованки (209 осіб) і щоденно там перебувало приблизно по п'ять осіб²⁹³. Приходимо до висновку, що вихованки постійно хворіли й потребували опіки.

Директорка отримувала інформацію від класних дам про стан здоров'я вихованок. Інформація про те, на які хвороби хворіли дівчата, зафіксована у звітах класних дам про їхню поведінку. Також керівниці інституту брали участь у догляді за хворими дівчатами, постійно навідуючись до них. М. М. Захарченко згадував про особливу опіку за хворими Є. Д. Голубцової, яка «по случаю болезни воспитанницъ, проявляла какую-то лихорадочную, энергическую деятельность» (Захарченко, М. 1889, с. 40), яка, на його думку, була пов'язана з її особистим горем (Захарченко, М. 1889, с. 40). Також він говорить про постійне спостереження за хворими дівчатами керівниці А. А. Родзянко, що навідувалася до них часто (Захарченко, М. 1889, с. 48). Ми припускаємо: дбайливе ставлення цієї директорки до вихованок було зумовлено й тим, що під час епідемії холери в інституті 1872 р. вона втратила доньку. Про випадки піклування за хворими дівчатами згадує М. В. Нестеров, один з видатних тогочасних російських художників, у якого в кінці XIX ст. донька Ольга навчалася в інституті. Він описав те, що, коли його дитина хворіла, то піклування тогочасної керівниці М. А. Коновніциної про неї подвоювалося. Варто наголосити, що директорка і художник приятелювали, а Ольга була улюбленицею в інституті. Ці обставини, у свою чергу, сприяли піклуванню директорки про цю вихованку. Знаходимо ще факти у спогадах М. В. Нестерова про догляд керівниці за Ольгою та іншою дівчинкою, донькою

²⁹³ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 78.

тогочасного ректора КДА, пізніше митрополита Платона, під час епідемії скарлатини в інституті. Дівчата перебували у важкому стані, тому до них викликали найкращих спеціалістів, проводились операції. Керівниця навідувалась до дівчат і вдень, і увечері. За спогадами художника, Ольгу навіть перемістили до відпочивальні керівниці, яка піклувалася про неї півроку, доки не відступила хвороба²⁹⁴.

Дбали керівниці й про приміщення, де перебували на лікуванні вихованки інституту. Так, 1884 р. тогочасна директорка інституту Л. К. Ернст подала прохання до керівництва Відомства закладів імператриці Марії про незадовільний стан запасного лазарету для хворих дівчат під час епідемій. Було виділено кошти на будівництво нового приміщення (Захарченко, М. 1889, с. 52). Оскільки вихованки в інституті хворіли часто, а епідемії були регулярними, то це було необхідно. Отже, з одного боку бачимо, що директорки стежили за станом здоров'я всіх вихованок, але з іншого була присутня особлива увага до дівчат знатного походження або до доньок відомих тогочасних особистостей.

Отже, директорками Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. були жінки дворянського походження з хорошими соціальними зв'язками, до обов'язків яких належали внутрішнє управління цією жіночою школою і виховання підопічних дівчат. Вони були забезпечені всіма необхідними умовами для комфортної праці, зокрема квартирою, харчуванням і хорошою зарплатою. В роботі директорки користувалися загальними правилами виховання інституток відповідно до суспільних канонів і до статутів, зосередивши увагу на дотриманні релігійних практик, на манерах, а в навчанні основна увага спрямовувалася на мови, танці, співи, читання, а іншим предметам під егідою керівниці, таким як рукоділля і кулінарія, не надавалося великого значення. Директорки намагалися ставитися до вихованок з материнським почуттям, піклуючись про забезпечення одягом і під час хвороб. Менше турбувалися про їх життєвий простір, а також не дуже

²⁹⁴ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. Москва, 2006. С. 244, 249.

переймалися харчуванням і фізичним навантаженням, що негативно впливало на здоров'я вихованок. Директорки на постійній основі контактували з працівниками інституту, впливали на їх вибір і звільнення, особливо це стосувалося класних дам і викладачів. Вони також вели активне соціальне життя в місті, відвідуючи різні заходи, де їх сприймали з повагою.

Zhovta, I. 2020. A collective portrait of teachers of Kyiv institute of noble girls in their daily routine in the 19th century. *Epochi. Edition of the Department of History of «St. Cyril and St. Methodius» University of Veliko Tarnovo*. Volume XXVIII. Issue 2. 307–314.

Балакшина, Ю. 2014. Братство ревнителей церковного обновления (группа «32-х» петербургских священников), 1903–1907. Документальная история и культурный контекст. Москва.

Барсова, Л. 1982. *Н. И. Забела-Врубель глазами современников*. Ленинград: Музыка.

Веременко, В. 2015. Религиозное воспитание детей в дворянских семьях России во второй половине XIX — начале XX в. *Петербургский исторический журнал*. № 2. 100–115.

Добровольська, В. 2009. Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини XIX — на початку XX століття. *Історичний архів*. Вип. 3. 114–117.

Жовта, І. 2020. Досвід роботи класних дам у Київському інституті шляхетних дівчат і їхні відносини з вихованками у XIX — на початку XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 31 (70). № 4. 30–35.

Жовта, І. 2021. Види покарань у Київському інституті шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. *V Таврійські історичні наукові читання: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 2–3 квітня 2021 р. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. 22–26.

Захарченко, М. 1889. *История Киевского института благородных девиц (1838–1888)*. Киев: Типография Кульженко.

Земцов, А. 2001. История финансовой системы России. Материалы к лекциям. Томск.

Кобченко, К. 2017. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX — початок XX століття). В: *Українські жінки в горнілі модернізації / під заг. ред. О. Кісь*. Харків: Видавництво КСД, 72–102.

Макаров, А. 2005. *Киевская старина в лицах. XIX век*. Киев.

Пономарева, В. 2015. Физическое воспитание в закрытых женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии. *Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология*. № 1. 86–93.

Пономарева, В. 2016. Как в «Институтах благородных девиц» решали проблему «Пищевого довольствия» (вторая половина XIX — начало XX в.). *Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология*. № 3. 125–134.

Пономарева, В. 2017. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Часть I. *Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология*. № 2. 133–142.

Пономарева, В. 2018. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Часть II. *Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология*. № 1. 124–138.

Пономарева, В. 2019. Профессора и преподаватели Московского университета в закрытых женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии (первая половина XIX в. –1917 г.). *Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология*.

№ 3. 128–138. DOI: 10.32521/2074-8132.2019.3.128–138.

Пономарева, В. 2021. Нравоучительные книги в программе воспитания институток (вторая половина XVIII — начало XIX в.). *Genesis: исторические исследования*. № 3. DOI: 10.25136/2409-868X.2021.3.35307

Ревель, Ж. 1996. Микроисторический анализ и конструирование социального. *Одиссей. Человек в истории*. [Online]. Available at: http://krotov.info/libr_min/17_r/ev/vel.html [Accessed: 02.06.2021].

Романович-Славатинский, О. 1876. *Жизнь и деятельность Н. Д. Иванникова*. Санкт-Петербург.

Сухенко, Т. 2000. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 7. 80–84.

Хохлова, М. 2012. Проблема типологии воспитанниц институтов благородных девиц в контексте их межличностного общения. *Наука и школа*. № 5. 166–170.

Чорна, М. 2018. Нагляд за «моральністю» дівчат у відкритих середньоосвітніх закладах доби «морального занепаду» після 1905 р. (на прикладі жіночих гімназій м. Києва). [Online]. Available at: <https://cutt.ly/YgFFwKM> [Accessed: 02.06.2021].

Шокарева, А. 2016. *Дворянская семья: культура общения. Русское столичное дворянство первой половины XIX века*. Москва: Новое литературное обозрение.

Balakshina, Yu. 2014. Bratstvo revniteley tserkovnogo obnoveniya (gruppa «32-kh» petersburgskikh svyashchennikov), 1903–1907 [Brotherhood of Adherents of Church Renewal (a Group of «32» of St. Petersburg Priests), 1903–1907]. *Dokumentalnaya istoriya i kulturnyy kontekst*. Moskva. [in Russian]

Barsova, L. 1982. *N. I. Zabela-Vrubel glazami sovremennikov [N.I. Zabela-Vrubel through the Eyes of Contemporaries]*. Leningrad: Muzyka. [in Russian]

Veremenko, V. 2015. Religioznoye vospitaniye detey v dvoryanskikh semyakh Rossii vo vtoroy polovine XIX — nachale XX v. [Religious Education of Children in Noble Families of Russia in the Second Half of the XIX — Early XX Century]. *Peterburgskiy istoricheskiy zhurnal*. № 2. 100–115. [in Russian]

Dobrovolska, V. 2009. Navchannia v instytutakh shliakhetnykh divchat Pivdnia Ukrainy druhoi polovyny XIX — na pochatku XX stolittia. *Istorychnyi arkhiv*. Vyp. 3. 114–117. [in Ukrainian]

Zhovta, I. 2020. Dosvid roboty klasnykh dam u Kyivskomu instytuti shliakhetnykh divchat i yikhni vidnosyny z vykhovankamy u XIX — na pochatku XX st. [The Experience of Class Ladies at the Kyiv Institute of Noble Girls and their Relations with Pupils in the XIX — early XX Centuries]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. Tom 31 (70). № 4. 30–35. [in Ukrainian]

Zhovta, I. 2021. Vydy pokaran u Kyivskomu instytuti shliakhetnykh divchat u XIX — pershii tretyni XX st. [Types of Punishments at the Kyiv Institute of Noble Girls in the XIX — First Third of the XX Century]. *V Tavriiski storychni naukovy chytannia: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 2–3 kvitnia 2021 r.* Kyiv: Tavriiskyi natsionalnyi universytet imeni V. I. Vernadskoho. 22–26. [in Ukrainian]

Zakharchenko, M. 1889. *Istoriya Kiyevskogo instituta blagorodnykh devits (1838–1888) [History of the Kiev Institute of Noble Girls (1838–1888)]*. Kiyev: Tipografiya Kulzhenko. [in Russian]

Zemtsov, A. 2001. *Istoriya finansovoy sistemy Rossii. Materialy k lektsiyam [History of the financial system of Russia. Materials for lectures]*. Tomsk. [in Russian]

Kobchenko, K. 2017. Osvita zhinok yak forma emansypatsii: pryklad Naddniprianskoi Ukrainy (seredyna XIX — pochatok XX stolittia). V: *Ukrainski zhinky v hornyli modernizatsii / pid zah. red. O. Kis*. Kharkiv: Vydavnytstvo KSD, 72–102. [in Ukrainian]

Makarov, A. 2005. *Kiyevskaya starina v litsakh. XIX vyek [Kiev Antiquity through the*

Faces. XIX Century]. Kiyev. [in Russian]

Ponomareva, V. 2016. Kak v «Institutakh blagorodnykh devits» reshali problemu «Pishchevogo dovolstviya» (vtoraya polovina XIX — nachalo XX v.) [How in the «Institutes for Noble Maidens» it was Solved the Problem of «Food Allowance» (Second Half of the 19th — Early 20th Centuries)]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya*. № 3. 125–134. [in Russian]

Ponomareva, V. 2017. Byt v forme: kostyum institutki kak predmet odezhdy i ideologema. Chast I [To be in the Uniform: a Schoolgirl Costume as Part of the Clothes and Ideologeme. Part I]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya*. № 2. 133–142. [in Russian]

Ponomareva, V. 2018. Byt v forme: kostyum institutki kak predmet odezhdy i ideologema. Chast II [To Be in the Uniform: a Schoolgirl Costume as part of the Clothes and Ideologeme. Part II]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya*. № 1. 124–138. [in Russian]

Ponomareva, V. 2019. Professora i prepodavateli Moskovskogo universiteta v zakrytykh zhenskikh institutakh Vedomstva uchrezhdeniy imperatritsy Marii (pervaya polovina XIX v. — 1917 g.) [Professors and Lecturers at Moscow University in the Closed Women's Institutes of the Office of the Institutions of the Empress Maria (First Half of the 19th Century — 1917)]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya*. №3. 128–138. DOI: 10.32521/2074-8132.2019.3.128–138. [in Russian]

Ponomareva, V. 2021. Nravouchitelnye knigi v programme vospitaniya institutok (vtoraya polovina XVIII — nachalo XIX v.) [Moral Books in the Program of Education of Institute Girls (Second Half of the XVIII — Beginning of the XIX Century)]. *Genesis: istoricheskie issledovaniya*. № 3. DOI: 10.25136/2409-868X.2021.3.35307

Ponomareva, V. 2015. Fizicheskoe vospitanie v zakrytykh zhenskikh institutakh Vedomstva uchrezhdeniy imperatritsy Marii. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya*. № 1. 86–93. [in Russian]

Revel, Zh. 1996. Mikroistoricheskiy analiz i konstruirovaniye sotsialnogo [Microhistorical Analysis and Construction of the Social]. *Odissey. Chelovek v istorii*. [Online]. Available at: http://krotov.info/libr_min/17_r/ev/vel.html [Accessed: 02.06.2021]. [in Russian]

Romanovich-Slavatinskiy, O. 1876. *Zhizn i deyatelnost N. D. Ivanisheva* [Life and Work of N. D. Ivanishev]. Sankt-Peterburg. [in Russian]

Sukhenko, T. 2000. Instytuty shliakhetnykh divchat v Ukraini v KhIKh stolitti. Etnichna istoriia narodiv Yevropy. Vyp. 7. 80–84. [in Ukrainian]

Khokhlova, M. 2012. Problema tipologii vospitannits institutov blagorodnykh devits v kontekste ikh mezhlichnostnogo obshcheniya [The Problem of the Typology of the Girls of the Institutes of Noble Maidens in the Context of Their Interpersonal Communication]. *Nauka i shkola*. № 5. 166–170. [in Russian]

Chorna, M. 2018. *Nahliad za «moralnistiu» divchat u vidkrytykh serednoosvitnikh zakladakh doby «moralnoho zanepadu» pislia 1905 r. (na prykladi zhinochykh himnazii m. Kyieva)* [Supervision of the «morality» of Girls in Open Secondary Schools of the Era of «Moral Decline» after 1905 (on the Example of Women's Gymnasiums in Kyiv)]. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/YgFFwKM> [Accessed: 02.06.2021].

Shokareva, A. 2016. *Dvoryanskaya semya: kultura obshcheniya. Russkoe stolichnoye dvoryanstvo pervoy poloviny XIX veka* [Noble Family: a Culture of Communication. Russian Metropolitan Nobility of the First Half of the 19th Century]. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye. [in Russian]